

Wolga tatarlarynda dessan tradisiýasy we ýazuw üsti bilen gelip ýeten dessanlar

Category: Halk döredijiligi we rowaýatlar, Kitapcy, Sözler
написано kitapcy | 23 январа, 2025

Wolga tatarlarynda dessan tradisiýasy we ýazuw üsti bilen gelip ýeten dessanlar
İDİL TATARLARINDA DESTAN GELENEĞİ VE YAZILI DESTANLAR

Destanlar, içinden çıktıkları toplumun tarihî geçmişinden etkilenebilir ve sosyal, ekonomik ve kültürel şartlara göre değişiklik gösterebilirler. Türk boylarının çoğunda sözlü kültüre bağlı destan geleneği muhafaza edilmiş olsa da, destan türü bağlamında alışılmıştan farklılık gösteren İdil Tatar destanları bunun açık örneğidir. Tatarların yüzyıllardır süregelen sosyo-kültürel hayatının neticesinde tedricen şekillenen bu farklılıklar, kendine has bazı özellikleriyle dikkat çekicidir. Sözlü kültüre ilişkin destan geleneği bakımından bir kusur gibi de değerlendirilebilecek olan bu farklılıklar, esasen bir kusur olarak değil, tam tersine ortak Türk destan literatürünün bir zenginliği olarak görülmelidir. İdil Tatarları, günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Tataristan Cumhuriyeti'nde ve İdil Nehri boyunca yerleşmiş olan Kazan veya İdil Tatarları'na verilen genel addır. İdil Nehri boyunca yerleştikleri için bu adı almışlardır. Aynı şekilde, buradan çeşitli yerlere göçüp gitmeye mecbur olan Tatarlar da böyle adlandırılmaktadır. İdil Tatarları adı yerine "İdil – Ural Tatarları" adını kullananlar da bulunmaktadır.

Walter Ong'un tespitine göre; insanoğlunun yeryüzündeki mevcudiyeti 30.000-50.000, ilk yazı ise 6000 sene evveline aittir (Ong 1982:2). Bu çerçevede insanlık tarihinin binlerce senelik malumat ve tecrübesinin sözlü gelenek vesilesiyle nesilden nesile aktarıldığı söylenebilir. Tarih boyunca

konusulan binlerce dilden sadece 106 tanesi edebiyat üretebilecek derecede yazıya bağlanabilmiş, büyük bir kısmı ise hiç yazılmamıştır. Ong, günümüzde konuşulan 3000 kadar dilden ancak 78 tanesinin edebiyat üretebildiği ve yüzlerce dilin kendisini ifade edebilecek bir alfabe ile karşılaşmadığını ifade etmiştir (Ong 1982:7). Yazı icat edilmeden önceki devirlerde ise tarihi birikim ve deneyim, sözlü ortam kaynak ve vasıtalarıyla kuşaktan kuşağa ulaştırılmıştır. Zaman içinde, sözlü ve yazılı ortam içice girerek devam etmiştir. İnsanlığın hayatında derin iz bırakan farklı hadiseler, sözlü ortam ve sözlü kültürün bir kolunu teşkil eden sözlü tarih bağlamında gerçekleştirilmiştir.

Paul Connerton, "günümüzle ilgili deneyimlerimizin büyük ölçüde geçmiş hakkında bildiklerimizin üzerine oturduğu ve genellikle maziyle ilgili imgelerimizin, var olan toplumsal düzeni meşrulaştırmaya yaradığını ifade ederek "mazinin anımsanan bilgileri, törensel denilebilecek, uygulamalarla tanışıp sürdürülmektedir" görüşünü ortaya atmıştır (Connerton 1989:3-4). Jan Assmann da bu konuya değinerek kültürel belleğin köklerinin ritüelllerde olduğunu, bunların yazılı kültürlerin evrimi süresinde çok farklı şekiller aldığını, kültürel bellek sayesinde insan hayatının ikinci boyut veya ikinci zaman kazandığını ve bunun kültürel evrimin bütün safhaları boyunca sürdüğünü belirtir (Assmann 2011: 67-68).

Toplumların hafızasında yer eden, belleklere kayıt düşen hadiseler sonucunda ortaya çıkan tarihi folklor ürünleri, buna bariz misal olarak değerlendirilebilir. Destanlar da sözlü kültürün yazılı kültüre transfer edilmiş toplumsal miraslar olmaları açısından oluşturulduğu ve yaşatıldığı muhitin kültürel imkânlarını gözler önüne sermektedirler.

Tatar halkının zengin edebiyat mahsulleri içinde destanların ayrı bir yeri vardır. Masal, rivayet ve efsanelerle yoğrularak edebî bir şekil alan, manzum veya nesirle karışık, makamla veya makamsız icra edilen türe karşılık olarak diğer pek çok Türk boyunda olduğu gibi, "dastan" kelimesi, Tatarlarda da hem hacimli manzum özellikteki yazılı eserler için hem de sözlü gelenekte teşekkül eden manzum veya manzum-mensur karışık

yapıdaki kahramanlık ana temalı eserler için kullanılmaktadır (Urmançe 2009:343). Farsça bir kelime olan destan, Tatarlar arasında kahramanlık, hikâye, tarih, şiir sanatı, efsane, müzik mefhumlarını da içine almaktadır (Budagov 1869:547). Ünlü Tatar tarihçisi Şihabetdin Mercanî, eserlerinde destanı “tarih anlatımı” manası ile sık kullananlardan biridir. Ayrıca Kadir Ali Bek’in 1602 yılında yazılmış “Vakayinameler Kitabı” Cengiz soyundan olanlar (“Destan-ı Toktamış Han”, “Dastan-ı Urus Han” v.b.) ve Altın Ordu Devletinde bir süre yönetimde bulunan Edigey (“Dastan-ı İdige Bi”) hakkındaki dokuz destandan oluşmuştur. Prof. Dr. Mirkasım Usmanov da “destan” terimini bu anlamda kullanmıştır (Usmanov 1972). Görüldüğü gibi, Tatar folklorunda destan için “dönemin halk tarihinin şiir şeklinde yazılmış vakayinamesi” fikri de yaygındır. [1]

Tarih ve destanların karışması, Doğu’da sık sık karşılaştığımız bir durumdur. Dolayısıyla, meselâ, meşhur “Şehname” ve “Moğolların Gizli Tarihi”ndeki (Moğolların Gizli Tarihi 1986) epik kahramanları ve epik olayları incelerken, İbn-Fadlan, Ebu Hamid El-Garnati, İbn-Arabşah ve başkalarının tarihî çalışmaları da destanı öğrenmek için kıymetli ve güvenilir kaynaklardandır. Destan-tarih ilişkisi açısından Reşideddin ve ekibinin yazdığı “Camiu’t-Tevarih” adlı eserin “Oğuzların ve Türklerin Tarihi” adlı bölümü de dikkate değerdir (Oğuz Destanı 1972). Bu da göstermektedir ki, tarih ile edebiyat, özellikle de halk edebiyatı ve destanlar iç içedir. Tarihçi Ş. Muhammedyarov, Edigey Destanı’nın oluşmasında tarihî ve folklorik kaynakların çok önemli bir yerinin olduğunu ifade eder. (Muhammedyarov 1964:878). Mirkasım Usmanov da “halk şiirinin katmanlarını bir yana iterek” tarihî kaynaklarını araştırmıştır (Usmanov 1972:80-85). Belirtmek gerekir ki, destanlarda tarihî olayları görme isteği oldukça geniş bir araştırmacı kitlesi tarafından kabul görmektedir. Yalnız bundan 40 sene önce Tatar folklor araştırmalarında “destan”ın sadece ilk anlamı üzerinde çalışan araştırmacılar da, bazen eserin halk varyantlarını değiştirerek, Edigey Destanı’nda sadece belli tarihî olayları aramışlardır. Fakat şunu belirtelim ki, epik epizotları

tarihte olup biten belli devirlere veya bazı tarihî şahısların faaliyetlerine bağlamak pek doğru değildir. Çünkü destanlarda tarihteki olup biten olaylar doğrudan doğruya aktarılmaz. Vladimir Propp'un belirttiği gibi, destan türünün esas özelliği, halkın hayatını geniş epik planda tasvir etmektir (Ehmetova 1984:5) ve destanda tarihin yerel olayları değil, halkın içtimaî hayatının gelişmesinin uzun süreci yansıtılmaktadır (Petrosyan 1973:9). Ayrıca, Tatar sözlü geleneğinde destanla ilgili olarak "kıyssa" (kıssa) ve "hikayet" terimleri de kullanılmaktadır. "Hikayet" terimi, farklı anlamlarda kullanılır. Örneğin, Dr. L.Mingazova bir çalışmasında bu konuyla ilgili olarak, bu terimin sıkça "anlatmak, hikâye etmek, beyan etmek manasında" kullanılmasının, XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatında mensur eserlerinin çoğunun "hikayet" olarak adlandırılmasının ve 1917 Rus ihtilalına kadar olan sürecin bir özelliği olmasının altını çizer (Mingazova 2012:104). "Kıssa" teriminin ise, destan türü için daha geniş kullanışlı olduğu görülmektedir. Doğu edebiyatında ve sözlü geleneğinde epik veya liro-epik tür olan "kıssa", Tatar edebiyatında yaygın olarak destan ile birlikte, masal, hacimli şiir, efsane, rivayet, gibi manalarda da kullanılmıştır (Edebiyat Bilimi: Terminar Hem Töşinçeler Süzliği 2007:92).

<https://bilimdili.com/arkeotarih/tarih-tarih/idil-tatarlarında-destan-gelenegi-yazili-destanlar-1-idil-tatarlarında-destan-kavramı/>

Tatar Anlatı Geleneğinde Destan Anlatıcılar: Yıravlar ve Çiçenler

Tarihteki olup biten olaylar çoğu milletlerde destan estetiğine has bir şekil, üslûp ve gelenek içinde, anlatıcı-dinleyici, yani destan metni ile o metni söyleyerek icra edenin birliği ve bütünlüğü çerçevesinde zenginleştirilerek anlatılmaktadır. Kazak, Kırgız, Başkurt, Türkmen, Yakut, Altay, Hakas, Buryat v.b. Türk boylarının destanları genelde böyledir. Bu boylarda ünlü destan anlatıcıları-âşıklar mevcut olup, onların destan söylemeleri aylar boyu devam etmiştir (Kurmanbek 1970:5).

Türkiye’de yayımlanan Türk boylarının destanları ve destancılık gelenekleriyle ilgili çalışmalarda da destan anlatıcıları hakkında detaylı bilgiler vardır. M. Öcal Oğuz, Özkul Çobanoğlu, Naciye Yıldız, Metin Ekici, Metin Ergun, Mehmet Aça gibi pek çok araştırmacı, Türk boylarında destan anlatıcılarının Hakaslarda “hayçı”, Yakutlarda “oyun” veya “olonghohut”, Anadolu ve Azerbaycan Türklerinde “Âşık, Ozan”, Türkmenlerde “Dassançı ve Bagşı”, Kırgızlarda “Comokçu, Manasçı”, Kazaklarda “Akın, Cırşı ve Cırav”, Karakalpaklarda “Jırav, Baksı”, Uygurlarda “Meddah, Dastançı, Goşagçı”, Tatarlarda “Çaçan”, Başkurtlarda “Sasan”, Altay Türklerinde “Gayçı veya Kayçı”, Özbeklerde ise, “Bahşı, Dastançı ve şâir”, Tuvalılarda, “toolçu”, Tofalar ise “Ülegerşi” şeklinde adlandırılmış olduğunu ifade eder (Akyüz 2011).

İdil Tatarları hariç, Türk boylarının çoğunda, aynı zamanda Sibirya Tatarlarında, bu gelenek günümüzde de yaşamakta, yani “destan” türü farklı adlarla karşılanan temsilciler vasıtasıyla hacim bakımından daha geniş folklor metinleri oluşturma geleneği çerçevesinde sürdürülmektedir. Görüldüğü gibi, destanın sözlü olarak icra edilen bu şekli, sözlü kültürün hâkim olduğu göçebe hayat şartlarında daha uzun süre kalmış boylarda daha iyi bir şekilde muhafaza edilmiştir. Destanı halka ulaştıran anlatıcının icrası, yazısız kültürün bir yansıması olup, herhangi birinin destanı söyleyenden derleyip günümüze ulaştırdığı yazılı metni ise onun kâğıda dökülmüş, tespit edilip sabitleştirilmiş bir örneğidir.

Eski Tatar destanlarını anlatanlara, onları nesilden nesile aktaranlara geleneksel olarak “yırav” ve “çiçen” denmektedir. Aynı zamanda onlara “akın” ve “dastançı” da denmiştir. Yırav ve çiçen, Anadolu’daki ozan ve âşık terimleriyle büyük benzerlikler sergilemekte ve aynı durum, Kazak ve Kırgız yırav ve akınları için de söz konusudur. Yıravlar, halkın içtimaî ve siyasî hayatında ehemmiyetli rol oynamışlardır. Onlar, halkı düşmana karşı örgütleyip savaşa çağırmış, boylar arasında her türlü problemi çözmüş, aradaki dostluğu ve kardeşliği pekiştirmiş, iyiliğe ve dostluğa davet etmişlerdir. Yıravsız hiçbir meclis, eğlence, düğün yapılmamıştır. Yıravlar hakkında

yapılan pek çok çalışma bu temsilcilerin yüzyıllardır süregelen “Âşık Tarzı”nın (eski Şaman, Baksı, Kam, Ozan geleneği) temsilcileri olduğunu ortaya koymuştur (Köprülü 1966, Günay 1986).

16.yüz yılın ikinci yarısına kadar, kahramanlık destanlarının teşekkül ettirilip ettirilmesi yıravlar tarafından gerçekleştirilmesinden sonra, onların fonksiyonlarını çoklukla çiçenler üstlenir. Başkurtlarda olduğu gibi, İdil Tatarlarında da “Yıravlar, destan çağının temsilcileri iken sesenler (çiçenler/çiçenler-RS) ise edebiyat çağının temsilcileri olmuşlardır”. Onlar da, “tıpkı yıravlar gibi, halk sairî ve filozofu, halk eğitmeni ve tarihçisi, el-yurt bilgisi mevkiini işgal etmiş, fakat yıravlarda biz ve halk duygusu, sesenlere/çiçenlere nazaran çok daha canlıdır” (Ergun ve İbrahimov 2000: 14).

Türk boylarının yaşadığı diğer bölgelerde tarihte çok ünlü destan anlatıcıların yaşadığına dair kaynaklara rastlanır. Fakat Tatarlarda başka Türk boylarındaki gibi ün kazanmış yırav-çiçenlerin adını söylemek zor ve onlar hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Bilinen yırav-çiçenler bile, destan kahramanları olan Subra Yırav (Edigey Destanı’nda da mevcuttur), Ciren Çiçen gibi birçok yırav-çiçen, Türk boyları için ortak yırav-çiçenlerdir ve onların da ne zaman ve nerede yaşadıkları belli değildir. Bunlara diğer bazı Türk boyları ile ortak olan Esen Kaygı, Kaztugan Yırav, Dusmembet Yırav, Çalgız Yırav gibi birkaç yıravın adını da ilâve etmek mümkündür. [2] Eski Tatar destanlarının söyleniş tarzı hakkında ne yazık ki, yeterli bilgiye sahip değiliz. N. İsenbet’in yazdığına göre, destanlar çiçenler tarafından dombıra, dutar, kopuz veya saz eşliğinde söylenmişlerdir (İsenbet 1940:82).

Kazan’da, XIX. yüzyılın başlarında Tatar matbaası açılıp, “Seyfölmölük”, “Kıssa-i Yusuf”, “Büz Uğlan”, “Tahir ile Zühre” gibi kitapların defalarca basılmasının, destan yaratıcılık geleneklerini etkin ölçüde zayıflattığı bir gerçektir. Zira çiçenler artık bir yerden bir yere gezip dolaşacaklarına, kendi eserlerini kitap ve kıssalar olarak yayınlamayı tercih

etmişler, dolayısıyla, destan ve destanla beraber başka folklor eserleri de genellikle matbu şekilde üretilip, halka yeniden dağıtılmaya ve “ikinci ömürlerini” sürdürmeye başlamışlardır. Bunun yanında destanların kutsiyeti haiz olduğu inancına bağlı olarak destan anlatıcılarının adının eski dönemlerden beri gizlenmesi, çiçenlerin unutulmasının bir başka sebebi olarak gösterilebilir. Bir müddet sonra ise “çiçen” kelimesi unutulma derecesine gelerek, manası değişmeye başlamış veya daralmıştır. N. İsenbet’in sözleriyle ifade edecek olursak, Tatar Türkçesinde çiçen denince şair ve hekim bilgeden ziyade, “genel söz ustası, usta konuşmacı, belâgat sahibi, çevik zekâlı insan” akla gelir olmuştur (İsenbet 1959:70). Anlaşıldığı üzere, bu sebeplerden dolayı İdil Tatarlarında makamla, irticalen destan okuma geleneği çoktan unutulmuştur. Fakat bu bir eksiklik olarak algılanmamalıdır. Zira Ong’un dediği gibi, “Sözlülük toplumlar için ideal bir şey değil hem hiçbir zaman olmadı... Yazı kültürü dünyaya imkânlar açar ve yazı olmadan insanlığın varoluşu düşünülemez. Günümüzde sözel kültürler kendi sözel geleneklerine değer veriyor ve bu geleneklerinin yok olmasına üzülüyorlar, fakat ben bir an önce yazılı edebiyat elde etmek istemeyen sözel kültüre rastlamadım. (Elbette ki, bazı bireyler yazılı edebiyata direniyorlar, fakat onlar yakında kaybolup gidecekler). Buna rağmen, sözel kültür küçümsenemez. O, yazılı edebiyatın ötesinde olan, mesela Odysseia gibi eserler oluşturabilir. Sözel kültür de tamamen sökülüp atılamaz: metni okumak onu sözelleştiriyor. Hem sözlü kültür, hem de ondan ortaya çıkmış yazılı kültür: şuurun evrimi için zorunludur” (Ong 1982:175). Dolayısıyla sözlü kültürün hakim olduğu toplumlarda, yazılı veya elektronik kültür ortamlarına geçememiş olmak, zaman içinde sözlü geleneğe ilişkin eserlerin kaybolmasına ya da parçalanmasına sebep olmaktadır. Örnek olarak İdil Tatarlarının komşusu olan Çuvaş edebiyatında uzun soluklu manzum epik eserlerin yaşamadığı, onların yerine sadece kısa Alp anlatımlarının mevcut olduğu görülür. Bu durum Çuvaşların lehçe ve din farkı dolayısıyla diğer Türk boylarıyla bağlantılarının oldukça kopuk olmasından, daha çok

ormanlık bir coğrafyada ve diğer kültürlerden bağımsız halde yaşamalarından, buna bağlı olarak da yazılı kültüre erken zamanlarda geçememesinden kaynaklanmıştır.

Böyle hadiselerin meydana çıkarılmasında halkın tarihî kaderinden, sanat eserinin yapılışından, genellikle onun yaşayışından, gelişiminden, destan türünün diğer türlerle münasebetinden gibi bir veya birkaç halkın tüm manevî zenginliğinin tarihî geçmişinden yola çıkmak gerekir.

<https://bilimdili.com/arkeotarih/tarih-tarih/idil-tatarlarında-destan-gelenegi-ve-yazili-destanlar-2-tatar-anlati-geleneginde-destan-anlaticilar-yiravlar-ve-cicenler/>

İşgalin Tatar Destan Geleneğine Etkisi

Rusların, 1552 yılında Kazan Hanlığı, 1598 yılında Sibirya, 1783’de Kırım ve diğer Tatar topraklarını istilâ etmesi ve akabinde yüzyıllar boyu süren savaşlar ve isyanlar, Tatarları derinden etkilemiş ve doğal olarak onların sanat eserleri şu ya da bu şekilde bu tarihî olaylardan nasibini almışlardır. Kanaatimiz odur ki, eğer Tatar halkı üzerinde yüz yıllar süren Rus baskısı olmamış olsaydı, bugün Tatar folkloru çok daha zengin bir literatüre, bu arada daha çok sayıda kahramanlık destanına ve sözlü destan geleneğine sahip olacaktı. Tatar destanlarının ekseriyetinin, bu arada İdigey/Edigey Destanının da, Sibirya Tatarlarında muhafaza edilmiş olması, Sibirya’nın Rus istilâcılarının ulaşımına pek müsait olmamasından kaynaklanmaktadır. Zira Ruslar tarafından işgal edilince kültür hayatı büyük bir sekteye uğramıştır. Eski âdetlere göre bayramlar, çeşitli oyunlar, şenlikler tertipleme imkânı kalmadığından tabii olarak, musiki, destan icrası ve gelenekleri de yavaşça rengini ve hızını kaybetmiştir. Boyunduruk altındaki milletin fazla neşelenecek ruhî potansiyelinin kalmamasının yanında, işgalin kısa bir zamanda tamamlanmamış olması da halkın kendi hayatı için mücadele ile vakit geçirmesine, dolayısıyla kültür hayatının eski canlılığı ile devam etmemesine başlıca sebep olmuştur (Tahir ve Devlet 1972:50). Rus işgali tamamlandıktan sonra ancak ufak çaptaki topluluklarda, kırsal alanlardaki küçük yerleşim birimlerinde bir araya toplanabilmek ve geleneği yaşatmak mümkün olmuştur.

Tatarların diğerk Türk boylarıyla bağlantıları koparılmış, büyük, küçük yerleşim birimlerinin çevresine Rusların ve Müslüman olmayan halkların yerleştirilmesiyle, Tatar köylerinin birbirleriyle ilişkisi kesilmiştir. Bu noktada halk Ruslara karşı direnmek gayesiyle İslamiyet'e dört elle sarılmıştır. Bazı çevrelerde taassubun yayılması sonucunda destan ortaya koymak veya destan okumak ayıplanmaya başlanmıştır.

Epik eserlerin çoğunun halkların, devletlerin kendi mukadderatını kendileri tayin etme döneminde oluşması hayret edilecek bir durum değildir. Tabiidir ki, halkın kendine ait eserleri ortaya çıkarabilmesi için kendi gönlünde yaşama sevinci, coşkusu ve kendi tarihinden haberdar olması gerekmektedir. Zor şartlar altında yaşadıkları hayat, Tatar halkının kendi tarihi ile olan irtibatını ve milli şuurunu hayli sarsmıştır. Tatar tarihçisi Şihabetdin Mercanî, o günlerde Tatarların içinde bulundukları millî şuur eksikliğini şöyle anlatır: "Kavmimizin tarihinin büyüklüğü yetiştirdiğimiz cihan âlimleri, büyük hekimler ve hükümdarlar gibi babalarımız, atalarımız, amcalarımız, halkımız tarafından bilinmeyerek büsbütün bilinmezlik örtüsü altında kalmıştır. Hatta kavmimizin ekseriyeti, ezelden beri Rus hâkimiyeti altında yaşıyoruz, zannetmektedir. Bolgar ve Kazan tarihinden duyduklarını küçümseyerek ve mübalağa ederek, "o, han zamanındaki iş" demekten başka bir şey bilmiyorlar ve bu sözün manasına bile sıhhatlice akıl erdiremiyorlar. Kendi kabilelerinden ne kadar şöhretli hükümdarlar gelip geçtiğinden haberleri yok". (Mercanî 1989:43-44). Bütün bunlara rağmen, destan geleneğinin belli bir ölçüde nesilden nesle, ağızdan ağıza nakledilerek, halkın dilinde ve gönlünde yüzlerce sene yaşayabilmesi de biraz şaşırtıcıdır.

<https://bilimdili.com/arkeotarih/tarih-tarih/eskisehirde-kurtulus-savasi-siperleri-uydudan-tesadufen-bulundu/>

İdil Tatarlarında Yazılı Destanları

Devlet kurmuş ve yazıya sahip olan milletlerin destanları ile ilgili olarak H. Koroglu şöyle yazmıştır: "Yazıya sahip eski milletlerin (Farslar, Hintliler vb.) çoğunda destan yazıya

geçirildikten sonra sözlü olarak mevcudiyetini yitirmiş, çünkü destan okuyucuyu –Kıssahan- değiştirmiş ve o, köy veya şehrin uzun gecelerinde aynı destanı halka kendinin “kanunlaştırdığı” şekilde okumuştur. Sehir ve köy kültürü yüksek yerleşik hayatlı İran, Hint, Yunan halkları, tarihî inkişafın belli bir döneminde, yazılı destanı sözlü olarak icra edilen destandan daha kolay bulup, tamamen yazılı destana geçmişlerdir.” (Koroglu 1976:114).

Türk milleti de zengin destan külliyyatıyla en eski ve köklü milletlerin önde gelenlerindendir. Fakat bu destanların çoğu zamanında tespit edilip yazılı hale getirilememiş, Yunanlıların İlyada ve Odysseia, İranlıların Şehnâme, Finlerin Kalevala’sı gibi bütüncül örnekler erken dönemlerde ortaya konulamamıştır. Oğuz Kağan Destanı’nda olduğu gibi, bazı örnekler ya eksik ya da yazıcı tarafından değiştirilerek metinleştirildiğinden bazı problemlerin çözümü güçleşmektedir. Geç dönemlerde tespit edilen destanların metin kataloglarına ulaşmak da kolay olmamıştır. Oysa çok eskilere gitmeden, daha 1835’te Finlandiya’da Elias Lönnrot’un folklor büyülerini ve eski İskandinavya şiirlerini (runes) toplayıp ortaya çıkardığı Kalevala, Fin ulusunun da edebiyat alanında övünç kaynağıdır. Nitekim yukarıda adı geçen destanlar kadar büyük çapta olmasa dahi, İdil Tatarlarında Homeros, Firdevsî ve Elias Lönnrot gibi belli destanları bir bütün haline getirme örnekleri olduğu da söylenebilir. İleride sözünü edeceğimiz Edigey Destanı, bir nevi “millî destan” oluşturma çabasının ürünüdür. Şiirlerin sağlıklı muhafaza edilmemesi, anlatının konu ve şekil olarak değişikliklere uğraması, Tatar halkının millî ölçüde tarihî geçmişindeki olaylarla bağlantılı olduğu kadar, Tatar folklorundaki destan türünün özgün gelişimi ve yine aynı şekilde bu türün değişmesi ile ilgilidir. [3] En hacimli kahramanlık destanı olarak görülen Edigey Destanı’nın tüm Tatar versiyonlarına gelince, destandaki tiplerin kahramanlık özellikleri taşımadığı, daha doğrusu Türk destan geleneği içindeki kahraman tipine uygunluk göstermediği açıkça görülecektir.

Kahramanlık destanlarının halkın repertuarındaki mevcudiyetini

yitirmesi, buna paralel olarak çiçenlik geleneğinin de kaybolması, destanın belkemiği olan konusunun bozulması, sadece Edigey Destanı'nı değil, örnek olarak, Kazak, Türkmen, Kırgız v.b. Türk boylarının uygun tarihî gelişim şartlarında güçlü kahraman tiplerine dönüşen "Koblandı" ve "Kambar", "Köroğlu" ve "Kuzu Körpeş" in kahramanlıklarının azalmasına ve romantik bir şekilde anlatılmasına sebep olmuştur. Üzerinde göstermiş olduğu bazı değişikliklerden dolayı, XV-XVI. yüzyıllarda İdil Tatar folklorundaki lirizm, yani romantizm, destanın yerine geçmeye başlamıştır. Bu zamanlardan itibaren, kahramanlık destanlarının yerini, lirik eserlerin kendine özgü bir türü olan "Beyitler" [4] almış ve masalsı destanlar hızla gelişmeye başlamıştır. Fakat bu, İdil Tatarlarında destan geleneğinin tamamen yok olması ve bir eksiklik gibi olarak algılanmamalıdır. Tam tersine, İdil Tatarlarındaki bu durum, Türk destan literatürünü yeni bir döneme taşır. Bu dönem, yazılı destanlar dönemi olarak görülebilir. Yazılı destanlar, folklorla özgü olan özelliklerden çeşitliliği tam olarak, kolektif yaratıcılığı kısmî olarak muhafaza ederek, sözlü yaratıcılık ve icra bakımından farklılıklar gösteren özellikleriyle destan edebiyatının zenginleşmesine sebep olmuştur.

İdil Tatar folklorunda ortaya çıkmış bu yeni destanları üç kısma ayırmak mümkündür:

Başlangıç şekli itibariyle yazılı olup, günümüze yazılı olarak ulaşmış ve okunmuş destanlar. Bunlar muhtemelen sözlü gelenekte teşekkül etmiş olmakla birlikte, elimize ilk olarak ancak yazılı örneğinin ulaştığı destanlardır. Meselâ "Büz Yiğit", "Tülek", "Şahsenem ile Garib", "Hurluga ile Hemra", "Maktım-Sılu", "Kür Uğlı Soltan", "Kıssa-i Avık", "Kıssa-i Sekam", "Gayse ulı Amet", "Kisikbaş Kıyssası", "Kaharman Katil", "Çura Batır Kıssası" v.b. bu çeşit destanlardandır. Halk tarafından çok sevilen ve hem yazılı hem sözlü olarak yaygın olan destanlar: "Kıssa-i Yusuf", "Tahir ile Zühre", "Leyla ile Mecnun", "Seyfülmülük". Genelde bu tür destanların, Kul Ali'nin "Kıssa-i Yusuf"u, Nizamî ve Meclisî'nin eserleri gibi ferdî icada dönüşmüş versiyonları da bilinmektedir. Halk

tarafından da aynı konuyu işleyen çok sayıda versiyon mevcut olup, onlar hem yazılı hem sözlü olarak popülerlik kazanmıştır. Popüler konulu bu eserler eski rivayetlerden hacimli eserlere dönüşmüş, yüzyıllar süresince folklordan edebiyata ve edebiyattan folklora geçerek yaşamlarını devam ettiregelmiş eserlerdir.

Evvela sözlü folklor ürünü olup, sonradan belli bir şahıs tarafından yazıya geçirilmiş destanlar. Tatar folklorunda bunun açık örneği Edigey Destanı'dır. Zira Edigey Destanı, başlangıç itibariyle sözlü anlatım olan destan kalıntılarından oluşturulması ile ayrıcalıklıdır.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Volga Tatarları destanları genelde yazılı olmalarıyla farklılık göstermektedirler. İdil Tatarlarına destanların Kırgız, Kazak, Başkurt v.b. Türk boylarındaki gibi âşık tarafından icra edilen sözlü şekilden ziyade yazılı olanları daha makbul olmuş ve malum epik konular Tatar epik ortamında yazıyla sabitlenerek, değişik bir şekilde mevcudiyet bulmuşlardır.

Bir başka deyimle, artık İdil Tatarlarında çiçenlerin yerini, çoğu kalemle de yazan halk şairleri almıştır. Bunu daha çok okumuş insanlar yapmış ve onlar destanı yazılı olarak halka dağıtma rolünü de üstlenmişlerdir. Bu, İdil Tatar yazılı destanlarının en önemli özelliklerindendir. Bunlara ilave olarak, Tatar folklorunda Anadolu kıssahanları gibi kitaptan okuyanların da bulunduğunu söylemek gerekir. İdil Tatarlarında eskiden beri şiir kitaplarını makamla okuma geleneği vardır. Onları günlerde, birbirlerine yardım etmek için toplandıkları akşamlarda güzel sesli, iyi diksiyonlu şakirdler, kızlar veya yaşlı kadınlar okumuşlardır. Bu tür okuyucular özel bir adla anılmazlar.

İdil Tatarlarındaki destan varyantını okuma tarzı âşığının destan icrasından kökten farklı olup, destanları melodi ile okuma tarzı yazısız kültürün yansıması olmasından ziyade, daha çok İslam kültürü ile girmiş olan gelenekle benzerlik göstermektedir. Kur'an'ı makamla okuma geleneği ile birlikte, destanların kutsiyeti haiz olduğu inancına bağlı olarak, yazıya dayalı hacimli epik eserlerin de makamla okunmasına

veya ezberde olanların melodi ile söylenmesinin ağırlık kazanmasına sebep olmuştur. Walter J. Ong'un bu konuyla ilgili tespitlerine göre, "Çoğu dinlerde tören ve ibadet için konuşulan söz, gündelik hayatla bütünlük gösteren işlevlere sahiptir. Neticede, büyük dünya dinlerinde kutsiyet haiz metinler inkişaf etmiş ve onların içinde yazılı sözlere de kutsiyet haiz olunmuştur" (Ong 1982:74-75). İdil Tatarlarında epik eserlerin icra kısmı önemini azaltmış ve destanın metin içeriği ön plana çıkmıştır. Bu yüzden, çeşitli kitaplardan okuduklarını, halktan duyduklarını kendilerine göre mısralara ve kâğıda döken çiçen-şairlerin isimleri unutulmuştur. "Tahir ile Zühre"nin yazarı Kormaşî, "Büz Uğlan"ı yazan Bahavî, "Şahsenem ve Garib"i yazan Mevlikey Yumaçikov gibilerin de adları halkın hatırında bir şahıs olarak kalmamıştır. Hatta Tatarlarda en popüler olan "Kıssa-i Yusuf"un yazarı Kul Ali, "Leyla ile Mecnun"u, "Ferhad ile Şirin"i yazan Nizamî, Nevaî'ler de aynı durumdadır. Bu, kanaatimizce çiçenlerin, halkın sözlü gelenekte aktarageldiği eserleri yazıya geçirmiş olmalarından ve yazılı hale gelen eserlerinin yazıya geçirenden ziyade muhteva yönünden kendilerini aşarak, bütün topluma mal olması, yani anonim hale gelmesi ile yakından alâkalıdır. Muhtemelen Dede Korkut Kitabı'nın yazıya geçiren meçhul müellif de bu durumu fark etmiş olduğundan adını zikretmemiştir.

Araştırmacı Flora Ehmetova-Uрманçı, adları tam olarak belli olan "yeni" çiçenlerden Sibirya'dan Sıddık Zeynetdinov, Tataristan'ın Arça ilne bağlı Menger köyünden Sabircan Akın, Layış ilinden Bayçıgavi, Keşşafetdin Minzelevî, Veliullah Tohfetullin, Huseyin Nogay, Lütfullah Abdullah oğlu, Ali Mahmudov'un yanı sıra pek çok "yeni" çiçenin bulunduğunu ifade eder. Belirtmek gerekir ki, adı geçen bu şahısların türkü, masal, vecizeler açısından çok zengin olan repertuvarında destanlar yer almamıştır. Flora Ehmetova-Uрманçı ayrıca, Sibirya'nın Baraba bölgesinin sakini Allahyar Muhammetşin, Tataristan'ın Leninogorsk ilinden Mincamal Gulova'nın repertuvarında birkaç destan olduğunu, Sibirya'da destanları makamıyla birkaç gece boyu okuyabilen Yamaşke Koca, Ramazan

İlyasov gibi çiçenlerin bulunduğunu belirtir (Ehmetova 1984:11). Fakat İdil Tatarlarındaki sözlü karakterdeki destanları âşık-ozan geleneği ürünü olan sözlü destanla bir tutmak pek doğru değildir. Birincisi, genelde bu varyantların “ikizleri”, yazılı paralelleri de mevcuttur. Şu da bir gerçektir ki, yazılı paralelleri daha hacimli ve daha kâmindir. İkincisi, sözel karakterdeki bu tür varyantlar bile gerçekten âşık geleneği ürünü olmaktan uzak olup, daha çok şu ya da bu destanın bir kısmını melodi ile söyleyip, içeriğini anlatmaktan ibarettir. Üçüncüsü, sözlü varyantları mevcut olan bu eserler “Kıssa-i Yusuf”, “Tahir ile Zühre” gibi sadece İdil Tatarlarına nispet edilen bazı destanlara has bir özellik olup, bu destanlar coğrafya olarak da, popülerlik bakımından da hayli sınırlıdır.

Yukarıda bahsini ettiğimiz gibi, kahramanlık destanları unutulmaya, epik eserler epiko-romanesque ve romana geçmeye yüz tutmuştur. “Yir Tüştük” (Yirtöşlik), “Bürihan” ve diğer Tatar destan kahramanlarından, ayrıca şimdi masal ve şarkı olarak yaşamaya devam eden epik kahramanlardan farklı olarak, Edigey’in adı bile unutulmuştur. Buna en tipik örnek ise Kazan Tatarlarının konuşma dilinde hâlâ güçlü, iri yapıya sahip insana Alpamşa/Alpamış benzetmesi yapılmasına rağmen, Edigey ile ilgili herhangi bir izin bulunmamasıdır. Hatta “Seyfilmülük” ve “Büz Yiğit” gibi zamanında çok yaygın olan bazı masalsı roman ve şiirsel kıssalar da şimdi anlatılmayıp İdil Tatarlarında epik ve lirik karakterli şarkı, “Beyit” (Urmançiev 1974:3) veya tarihî vakayinamelere dönüşmüştür. Bütün bunlara rağmen, Tatar folklorunda destanların en eski türü olan kahramanlık destanlarının örneklerini teşkil eden epik eserler de muhafaza edilmiştir. Kahramanlık destanlarında kahraman etrafında gelişen olaylar temel konu olup, kahraman Türk folkloruna özgü bir şekilde anlatılıp methedilmektedir. Bazı destanlarda kahramanlık fikri dinî-mistik karaktere bürünmüştür. “Tülek”, “Gayse Ulı Amet”, “Kıssa-i Sekam”, “Çıngız”, “Aksak Timir”, “Kisikbaş”, “Kaharman Katil”, “Kür Uğlı Soltan”, “Narık ve Çura’nın Hikeyeti” v.b. bu tür destanlara dâhil edilmektedir. 1919 senesinde N.Hekim, 1940

senesinde N.İsenbet tarafından destanın daha önceki nüshalarından yola çıkılarak metni yeniden yazılmış Edigey Destanı da böyle bir sözlü kahramanlık destanıdır.

Tatar Türklerinde Edigey Destanı'nın yirmiden fazla varyantı vardır. Bunların elyazması olarak muhafaza edilen sekiz tanesi, derleyicinin bir nevi kendisinin çiçenlik ürünüdür. Onların hepsinde destanın hatırdaki kalan parçaları mümkün olduğu kadar belli tarihî olaylara dayalı olarak yazılmıştır. Bazen destanın şiiri yazılıyor, bazen bu şiir, tarihî simaların dilinden söyletiyor veya tam tersi, tarihî olaylar epik şiirlerle onaylanmış gibi oluyor. Meselâ, Gabidullah varyantında Edigey ile Canbay'ın, Kondızbike'nin mezarı yanında görüşmesi, sanki gerçekten olmuş gibi, o mezarın bulunduğu yer bile gösterilmektedir (Tataristan Cumhuriyeti'nin G. İbrahimov adını taşıyan Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivinin 52 Bölümü, No 80). Yani elyazmalarında destan için yabancı olan üslûbu da, ayrı ayrı sözleri birleştirerek yeni bir anlam veren başka bir söz elde etmeyi de, ona has şekilde uydurmayı da bulmak zor değildir. Lâkin bunları tahrifçilik olarak kabul etmek de yanlış olur, zira bu olay Tatar versiyonlarına has genel bir özelliktir.

1914 yılında Kazan'da ayrı bir kitap olarak yayımlanmış olan M. Gosman'ın eseri de yazarın Edigey hakkındaki bütün bildiklerini mensur şekilde anlatmasından ibarettir. Fatih Seyfi-Ufalı ve Nazım Hanzafarov varyantları v.b. da W.Radloff kitaplarından ve başka kaynaklardan malum olan şiir parçalarını, tarihî olayları kendi bildiği şekilde okuyucuya vermeye gayret etmiş yazarların ürünüdür.

Edigey Destanı'nın Tatar varyantları arasında açıklamalı metinlerin en hacimlişi, N. İsenbet ve N. Hekim metinleridir. Bunların ikisi de hacimli, tarih ve edebiyat açısından derin bilgiye sahip olup, ayrıca çiçenlik ustalığı da mevcuttur. Buradan N. Hekim metni, 1919 yılında Sibiryâ'da Sıddık Zeynetdinov'tan derlenmiştir. N. İsenbet varyantı ise, 34 kaynaktan yararlanarak ve yazarın zevkine göre hazırlanmıştır. N. İsenbet, ayrıca bazı şiirleri olduğu gibi almış, bazı mensur kısımları manzum yaparak orijinale ilâve etmiştir.

Yazar, bu yaptıklarını bir makalesinde dile getirir (İsenbet 1940:11).

Epiko-romanesque tarzdaki yazılı destanlarda Ortaçağlardan gelen romantik geleneğin hâkim olduğu halk destanları (halk hikâyeleri) yer almıştır. Bunlara örnek olarak “Büz Yiğit”, “Leyla ile Mecnun”, “Tahir ile Zühre”, “Kıssa-i Yusuf”, “Seyfülmülük”, “Şahsenem ile Garib”, “Hurluga ile Hemra”, “Maktım-Sılu” gibi eserleri söyleyebiliriz. Tatar yazılı destanları, edebiyat, yani bireysel üretimle iç içe olan yazılı epik eserlerdir. Eski ve Ortaçağ Türk edebiyatında belli bir konuya eserler yazma çok yaygındır. Tatar destanları dünya halklarının edebiyatı, özellikle de Doğu’da yaygın olan edebî konularla zenginleşmiştir. Tatar Türklerinin yazılı kültürünün daha eskiden gelmesi sebebiyle Tatar destanları, Ahmet Urazayev-Kormaşı’nın yazdığı “Büz Uğlan” ve “Tahir ile Zühre”leri gibi Osmanlı tarihlerinden görülerek, daha anlaşılır olan dilimiz Nogay ve Kazak lügatine aktarılarak, başından sonuna kadar mukayese edilip, kısaltma veya düzeltme yoluyla kurulmuş eserler tertibinde üretilmiştir (Urazaev-Kormaşı 1917, Tatar Halık İcatı 1984:370). Bir zamanlar halktan derlenmiş olan destanlar, kitap haline getirilerek yeniden halka dönmüş, bugün hayatlarını kitap içinde sürdürmektedirler. Nizami’nin “Leyla ile Mecnun”, Meclisî’nin “Seyfülmülük” gibi meşhur eserleri, malûm konuyu esas almış; fakat folklordan ziyade bireysel üretimin üstünlük kazandığı edebi eserler olarak şekillenmişler. Çoğunluk tarafından sevilerek okunan bu destanların hem folklor hem edebiyatla bağlantılı bir tür olarak tanımlamanın sebebi, aynı konuyu esas alan halk varyantları ile birlikte orijinal eserlerin de üretilmesi olsa gerek (Kratkaya Literaturnaya Entsiklopediya 1964:530) Vladimir Propp’un belirttiği gibi, “Herhangi bir destan tek on yıla değil, oluştuğu, yaşadığı, mükemmelleştiği süredeki tüm yüzyıllara aittir. (Propp 1955: 25). Fakat bu bir destanın “mükemmelleşmesi”, ancak yazılı kültür ortamına mensup olan birileri tarafından yeniden yazılması ile mümkün olup, sözlü gelenekten derlenen onca hacimli ve tam destan metni, birileri tarafından yeniden işlenerek kaleme alınmadığı

için mükemmelleşmemiş anlamına gelmez. Bunun bariz örneği, ideoloji kurbanı Çuvaş yapma destanlarıdır. Bir dönem Çuvaş yazarları ve şairleri “milli bir Kalevala” yapma arzusu ile zaman zaman epik özellikler taşıyan halk edebiyatı ürünlerinden, zaman zaman da tarihi kaynaklardan yararlanarak, aynı zamanda kendi yaratımlarını da katıp uzun soluklu destanlar yazmışlardır. “Tam anlamıyla Çuvaşların hafızasında yer eden tarihi olayların objektif bir şekilde yansıtılmamış olması ve aynı zamanda her geçen gün Çuvaşçanın kullanımdan kalkıyor olması gibi sebeplerle bu destanlar, Çuvaşlar arasında “Kalevala”nın Finler, “Şehname”nin Farslar arasında gördüğü kabulü görmemiştir. Alp anlatımları gibi, “yapma destan” yaratma konusuna çok güzel kaynaklık edebilecek metinler olmasına rağmen Çuvaş tarihinden ve folklorun gerçek anlamda faydalanmadığını söylemek mümkündür” (Bayram 2012: 661).

Herhangi bir destanın gelişmiş bir seviyeye ulaşması ve o noktada kaydedilebilmesi için ona çoğu zaman yetenekli bir şairin edebi ustalığına ihtiyaç duyulmuş, yani mükemmel bir destan metninin oluşumunda bireysel kabiliyetin ve etkinin rolü de oldukça önemlidir. Fakat pek çok halkın sözlü geleneğine ilişkin destanların yazılı örneklerinde müelliflik sadece sembolik derecede olmuş, eserde sözlü gelenek özellikleri daha hâkim kalmıştır. Yani sözlü gelenekten derlenen metin sadece kaydedilmiştir. Dolayısıyla, onları orijinal eser olarak kabul etmek de, edebî eser kriterleriyle incelemek de pek doğru olmaz. Hâlbuki folklor konusunu edebîleştirme sayesinde yeniden halka dönmüş konular mevcut ve bu dönüşüm Tatar folklor ve edebiyatında XX. yüzyılın başlarına kadar gözlenmektedir. İdil Tatarlarında “Tülek”, “Gayse Ulı Amet”, “Kıssa-i Sekam”, “Kaharman Katil” gibi destanlar mevcudiyetlerini sadece elyazması veya matbu kitap olarak sürdürmüş ise (bu eserlerin sözlü anlatımları İdil Tatarlarında hiç olmamış), “Tahir ile Zühre” konulu Tatar yazılı destanının üç çeşit yaşam şekli olduğu söylenebilir. Adı geçen destan hem elyazması, hem sözlü anlatım, hem varyantları kitap haline getirilerek matbu şekilde günümüze

ulaşmıştır. “Seyflmlk” de günümüze benzeri şekilde: elyazması, sözlü anlatı ve epik türkü olarak yaygın olan ve sevilen bir destandır. “Bz Yiğit” destanı da Tatar yazılı destanlarına özgü bir tarzda çeşitli şekilde mevcudiyetini sürmüş ve hem elyazısından hem matbu olarak kitaptan okunmuştur. “Kıssa-i Yusuf”a gelince, onun daha çok kitaptan okuma, malum konuyu takip ederek yeni varyantta anlatma gibi tarzları yaygın olmuştur.

Böylece, Tatar destanları içinde aynı konuya dayalı eserin elyazması ve matbu olarak muhafaza edilmesiyle birlikte, sözlü anlatı olarak halkın dilinde günümüze ulaşan varyantlarına da rastlanmaktadır. Bu daha çok menşe olarak kitab konulu olan destanlara has özelliktir.

Netice olarak yazılı destanlar, folklorun yaygın bir türü olarak İdil Tatarlarının günlük hayatında önemli yer tutmuş ve onlar Tatarlar için o zamanın arz ve talebi üzerine, ruh ihtiyaç neticesi olarak ortaya çıkmışlar ve halkın yüzyıllardır süregelen sosyo-kültürel hayatını, dünya görüşünü, inancını ortak motifler vasıtasıyla yansıtımışlardır. Türk dünyasının yeni yüzyıllardaki atılımının kendi köklerine inerek yeniden yapılanması ile mümkün olacağı kanaatiyle, destan çalışmalarının önemli olduğunu düşünmekteyiz ve İdil Tatarlarının yazılı destanları üzerinde yapılacak bütünleyici çalışmalar için onların tahlil edilmesi gerektiğine inanıyoruz. İdil Tatarlarının yazılı destanları, umum Türk destan geleneğinin biraz dışına çıkmış, alışılmamış ve yeni icra özellikleriyle kendine has ve değerli bir epik miras oluşturmuştur. Bu sebeple onlar sadece Tatarlar arasında değil, bütün Türk dünyasına ait olan destan katalogu ve incelemeleri arasında layık olduğu yere konulmaladırlar.

Araştırmacı-yazar Dr. Rüstem SULTEEV,
Londra. Halk dredijiligi we rowayatlar